

wens ook voor de betrokken directies contactpersoon namens het episcopaat. Ook in die positie kwam hij, medio december 1941, in conflict met de bezetter. Daarmee wordt een fase ingeluid die de tweede helft van dit boek beslaat: Titus Brandsma's arrestatie en gevangenschap in achtereenvolgens Scheveningen, Amersfoort, opnieuw Scheveningen, Kleef en tenslotte Dachau, waar hij op 26 juli 1942 overlijdt. In dit deel van het boek is de auteur er echt in geslaagd binnen- en buitenkant van dit levensverhaal te integreren. Of beter gezegd, hier weet hij op overtuigende wijze aan te tonen hoe innerlijke kracht, gebaseerd op een intens Godsgeloof, het kan winnen van uiterlijk geweld, belichaamd in een onmenselijk gevangenisstelsel.

Het is overigens spijtig, dat dit boek geen bibliografie bevat, temeer omdat het notenapparaat zo summier is. Diverse malen wordt naar bronnen verwezen, waarvan de vindplaats nergens vermeld wordt. Dat geldt bijvoorbeeld voor het verslag van het verhoor van de verpleegster, die Titus Brandsma op 26 juli 1942 de dodelijke injectie gaf. Dat geldt ook voor het relaas van confrater Rafaël Tjhuis, die samen met Titus in Dachau verbleef, maar ook voor de mededelingen over (of van:?) de gevangenispastor Ludwig Deimel (p. 128-129). Bij uitspraken van Titus zelf – vgl. bijv. op p. 74 – wordt soms node een datum gemist. Het getuigt van slordigheid, de Utrechtse aartsbisschop Jan de Jong in 1935 'kardinaal' te noemen (p. 67). En Dachau was geen vernietigingskamp (p. 126). Maar deze en andere onnauwkeurigheden nemen niet weg, dat Dölle ons met dit boek een indrukwekkend portret van Titus Brandsma heeft bezorgd.

L.F. Dros en N.J.P. Sjoer, *'Als een eenzame mus op het dak'.* Jan Pieter Paauwe (1872-1956), zijn leven, zijn werk en volgelingen. De Groot Goudriaan, Kampen 1994, 160 blz., geïll. ISBN 90-6140-390-1.
– F.R.J. Knetsch

Toen ds. Paauwe op 6 juli 1956 overleed, verloor voor zijn getrouwen – in dit boek 'de Paauweanen' – de laatste onvervalste christen-gemeente haar band. Hoe moest het nu verder? Deze vraag vormt de inspiratie tot het voortreffelijk verzorgde boekje, door twee afgestu-

deerde theologen geschreven. Om het antwoord te vinden bestudeerden zij het leven en werk van deze voorganger en de lotgevallen van de volgelingen. Wat zijn hun bevindingen, of liever: wat is de waarde ervan?

De biografie die de auteurs geven (zij tekenen samen voor het hele werkje) maakt de indruk, af te zijn. Na te Yerseke als discipel van J.H. Gunning JHzn begonnen te zijn, dus als ethisch predikant van het in Hervormd Nederland kort na 1900 dominante type (niet door de auteurs onderkend), zwaait hij om naar het bevindelijk-gereformeerde type en wordt beroepen te Bennekom (1907). Daar probeert hij met zijn kerkenraad te verhinderen dat vrijzinnige jongeren, elders tot lidmaat aangenomen, in de Bennekomse lidmatenboeken worden ingeschreven. Gevolg: schorsing (1914), waarna Paauwe voor getrouwen zondagse bijeenkomsten gaat houden, al spoedig in Den Haag. Er zit in zijn denken een stukje Kohlbrugge: alle mensenwerk, vooral vroom mensenwerk, is ijdel; dit geldt ook voor alle afscheidings- en doleantiebewegingen uit de negentiende eeuw. Paauwe sluit zich bij geen ervan aan. Heeft de Hervormde kerk zich door hem te schorsen geperverteerd betoond, de rest is niet beter. Als er één constante in zijn preken zit, dan is het de vermaning, nooit meer een voet over welke kerkdrempel te zetten: dat garandeert een eeuwig wee!

Met het oog op het wel der toch talrijke volgelingen gaat Paauwe, zonder een kerkenraad in te stellen (!), de beide sacramenten bedienen. En in de crisistijd sticht hij een noodfonds, géén diaconie. De meest kritische noot die de auteurs überhaupt plaatsen wijst op de ondoorzichtigheid en ontoereikendheid van deze hulp, terwijl Paauwe, na de eerste ontberingen, heel goed kon rondkomen van wat de collecten opleverden.

Wat nu predikte deze zonderling? Dat kan met één woord, ontleend aan Miskotte, uitgedrukt worden: Hij was één van die 'commis-voyageurs in extra-gereformeerde heden'. Helaas is deze mogelijke typering de auteurs ontgaan, waardoor ze toch niet komen tot een scherpe analyse van het (in onvoorstelbare hoeveelheden overgeleverde) preekmateriaal. Uit wat zij meedelen valt op te maken dat Paauwe, tegen Kohlbrugges intentie in, diens absolute rechtvaardigingsleer ('in Christus zijt gij rein') in het bevindelijke trok – een mens moet dit 'in een punt des tijds' ervaren hebben – en daar een verabsoluteerde predestinatieleer mee verbond, zodat de loterij des heils vrijwel uit nieten bestond. Gunnings bewondering voor het vrolijk-wervende christendom van de Heilsoldaten is ver uit het zicht geraakt.